

At være i centrum

Magt og minde – højstatusbegravelser
i udvalgte centre 950-1450

*Redigeret af
Mikael Manøe Bjerregaard
& Mads Runge*

At være i centrum

Magt og minde – højstatusbegravelser
i udvalgte centre 950-1450

Rapport fra tværfagligt seminar afholdt
i Odense, 10. februar 2016

*Redigeret af
Mikael Manøe Bjerregaard & Mads Runge*

With English summaries

Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological &
Historical Studies in Centrality, vol. 1, 2017

Forskningscenter Centrum – Odense Bys Museer
Syddansk Universitetsforlag/University Press of Southern Denmark

At være i centrum
Magt og minde – højstatusbegravelser i udvalgte centre 950-1450

Rapport fra tværfagligt seminar afholdt i Odense, 10. februar 2016

Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 1, 2017

Udgivet af Forskningscenter Centrum – Odense Bys Museer – Syddansk Universitetsforlag/
University Press of Southern Denmark 2017
ISBN 978 87 408 3114 6
© Fagredaktionen og de pågældende forfattere

Fagredaktion: Mikael Manøe Bjerregaard & Mads Runge
Grafisk tilrettelæggelse: Bjørn Koch Klausen

Forsideillustration: Bispegraven i Skt. Albani Kirke, Odense. Foto: Odense Bys Museer

Tryk: Narayana Press
Antal: 300

Distribution:

Odense Bys Museer
Overgade 48
5000 Odense C
museum@odense.dk
www.museum.odense.dk

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
press@forlag.sdu.dk
www.universitypress.dk

Indhold

Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense

- en kilde til overleveringen af 1000-tallets bispehistorie

Af Jakob Tue Christensen & Jesper Hansen

Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Monumenterne i Jelling

Forny et tradition på tærsklen til en ny tid

Af Anne Pedersen

Navnløse biskopper

Den vestdanske kirkes (næsten) forhistoriske tid, 1072-1134

Af Michael H. Gelting

Mellem gravkult og glemsel

Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering

Af Birgitte Bøggild Johannsen

Ihukommelse mellem embede og slægt

- senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur

Af Tine Kondrup

Ihukommelse mellem embede og slægt

– senmiddelalderlige biskoppers selvscenesættelse og mindekultur¹

Af Tine Kondrup

Den øverste gejstlighed, biskopperne, blev i senmiddelalderen i overvejende grad hvervet fra adelstanden. Hermed kom de til at indtage en dobbeltrolle, hvor de i kraft af deres slægt fungerede som verdslige jordejere og herrer over et antal fæstebønder, mens de i kraft af embedet var herrer over kirken og alle dens stiftsbørn. Netop denne dualisme gør biskopperne interessante, for hvordan opfattede de selv denne tvedelte magtposition? Og hvad vægtede de højest? En måde at undersøge aspekter af dette er at se på, hvorledes biskopperne repræsenterede sig selv i medier forbundet med døden og begravelsen. I denne artikel vil jeg derfor se nærmere på biskoppelige ligsten og herudfra sige noget om, hvorledes biskopperne benyttede deres sidste minde til at placere sig i feltet mellem embede og slægt.

Mindet

Talrige noteringer i bl.a. Rydårbogen vidner om, at biskoppers død blev bemærket. Og at deres eftermæle også blev bemærket og var vigtigt, viser beskrivelsen af biskop Gunner af Viborgs ligfærd (*Viborg-bispen Gunners levned* 1892: 26f):

”... og efterladende sig et smukt eftermæle døde han i høsten på Asmild i nærværelse af alle stiftets mest ansete mænd, i det Herrens år 1251 (...) Hans lig blev af provster, klerke og andre mænd af stand båret på skuldrene nord om søen med sømmelig og skyldig ære, og på den anden side af søen kom hele præstekoret og alle byens folk ligtoget imøde [sic] med kirkernes kors og bannere, førte liget i sådant ærefuldt optog til den hellige Marias kirke og jorde- de det i samme kirke i den hellige Kjelds gravkapel foran kapellets alter (...) Under hans hoved er der i en blykapsel nedlagt en optegnelse, der indeholder hele hans levned og hans år. Skulle det en gang i fremtiden træffe, at man opgraver ham, kan den op-

tegnelse give dem, der ikke kender ham, fuld og sand underretning om ham. Hans sjæl anbefaler jeg Gud og hans hellige.”

Her lægges vægt på, at biskop Gunner efterlod sig et *smukt eftermæle*, og at hans lig blev ført i *ærefuldt optog*. Desuden understreges det, at han døde i ansete mænds nærvær, at den afdøde biskop blev båret på skuldrene af *mænd af stand*, samt at hele byen deltog i hans begravelse. Beskrivelsen af biskoppens ligfærd er hermed med til at tegne et billede af biskoppen som en ærefuld person, der var skattet af højtstående mænd såvel som af almuen, og således bruges beskrivelsen til at sikre og ophøje mindet om ham. Blykapslen med hans gerninger, som nedlagdes i graven til *fuld og sand underretning om ham*, betoner ligeledes vigtigheden af mindet.

Mindet var i særdeleshed vigtigt som en del af den middelalderlige frelsetænkning. Når man indstiftede messer, oprettede altre eller opsatte ligsten, var det med det formål for øje, at kirkegængere, præster, munke osv. via ihukommelsen skulle gå i forbøn for stifterens sjæl i det hinsides (Oexle 1976: 87; Bisgaard 1988: 76ff; Bisgaard 2007: 132). Ved messen blev stifterens navn læst op i kirken, ved indstiftelsen af altre fulgte tit en altertavle med, hvorpå stifter kunne sætte sit våbenskjold eller få malet et stifterportræt, og i ligstenen stod afdødes navn indhugget. Kirkegængere kunne således ikke være i tvivl om, hvem der stod bag de fromme gaver, og hvis sjæl de skulle bede for. Der kan altså ikke sås tvivl om, at mindet var vigtigt såvel for den middelalderlige biskop som for den øvrige befolkning. Men i kraft af at tilhøre to af rigets tre stænder var biskoppen en figur med mange funktioner. Rollen som herre over fæstere, kirke og kirkegængere er allerede nævnt, og hertil kan lægges politiske funktioner som rigsrådsmedlem og kongelig embedsmand (KLN 1. bd.: 622ff; Lindhardt 1968: 24, 55f, 90, 95) samt økonomiske

funktioner som jorddrot, pengeudlåner og møntpræger (Knudsen 2012: 284; Jensen 1999: 78; Andersen 1959: 203; Christensen 1945: 106; KLN 1. bd.: 621f; Bendixen 1976: 46). Derfor er det evident, at mindet i sig selv ikke var nok. Det måtte formes og sikres på den helt rette måde.

Begravelsesberetninger som den for biskop Gunner af Viborg kendes ikke fra Danmarks senmiddelalder, men det store antal af bevarede messestiftelser og andre gavebreve samt materielle kilder som ligsten viser, at vigtigheden af at sikre sit minde ikke var svundet i senmiddelalderen, tværtimod.

Kildesituationen

Der findes ikke mange biskoppelige ligsten fra tiden inden 1300. Det kan bero på de mange om- og genopbygninger af rigets domkirker især i 1200-tallet,² men det kan også skyldes, at gravmælet i højmiddelalderen oftest var af mere anonym karakter end det, der blev normen i senmiddelalderen (Bogaers 2005: 210; Jensen 1951a: 2). Anonymiteten havde formentlig sit udspring i det dekret, som biskop Theodulf af Orleans udstedte i 895, der gav tilladelse til, at man nu kunne blive begravet inde i kirken, men som samtidigt forbød enhver udsmykning af disse grave (Bauch 1976: 17). Allerede i 1100- og 1200-tallet begyndte man dog i bl.a. Tyskland, Frankrig og England at indføre personligt udsmykkede monumenter i kirkerne, og disse blev hurtigt normgivende (Panofsky 1964: 51ff; Martindale 1992: 143-178). Selvom sådanne udsmykkede gravmæler først for alvor kendes i Danmark fra 1300-tallets begyndelse, findes der også herhjemme fra undtagelser fra de anonyme begravelser allerede i 1100-årene. F.eks. kan nævnes Slesvigbispen Hermans ligsten fra omkring 1146, der viser bispen i fuldt ornat og med majuskler angiver, at her ligger biskop Herman begravet (Skyum-Nielsen 1971: 95). Formodentlig har det samme været tilfældet for biskop Stephan i Ribe (1171-77). I hvert fald beretter Ribes bispekrønike om mirakler ved hans grav (*Ribe Bispekrønike* 1933: 30), hvilket forudsætter, at gravens placering var velkendt af højmiddelalderens kirkegængere.

I senmiddelalderen blev det normen i hele Europa, at man markerede graven med en mere rigt udsmykket ligsten med både billedfelt og omskrift. Denne udvikling blev antageligt styrket af de omvæltninger i mindekulturen, der fandt sted omkring midten af 1300-tallet og øgede behovet hos befolkningen for individuel ihukommelse og repræsentation. Samuel Cohn har for Italiens vedkommende påvist, at pesten

og de følgende massegrave havde betydning for disse omvæltninger (Cohn 1992: 17f, 281-289; Cohn 2005: 35-40), og Lars Bisgaard har argumenteret for, at påvirkningen fra pesten også gav sig udslag i den danske mindekultur, idet antallet af messestiftelser formentlig fik et opsving i pestplagede år (Bisgaard 2008: 176ff). Samtidig har Steffen Heiberg påpeget, at pestens massedød og massegrave skabte frygt hos befolkningen for glemsel, anonymitet og den ensomme død, hvilket blandt andet intensiverede forbønsculturen (Heiberg 2016: 107ff). En sag fra Utrecht, hvor en ellers udsmykket bispegrav fra 1054 blev udsmykket med både effigie og ligsten med personlig indskrift i slutningen af 1300-tallet, illustrerer, hvorledes den anonyme gravkultur netop i løbet af 1300-årene søgtes individualiseret (Bogaers 2005: 193ff, 210).

I de europæiske lande syd og vest for Danmark blev det foruden de hjemligt velkendte ligsten også almindelig at opsætte fritstående, tredimensionelle gravmæler (f.eks. de såkaldte tumbagrave), hvorpå et effigie eller en gisant af den afdøde kunne placeres (Panofsky 1964: 53f). Disse grandiose gravminder finder kun sin lige i Danmarks middelalder i enkelte kongelige begravelser, f.eks. dr. Margrethe 1.s tumba i Roskilde Domkirke og Christoffer af Bayerns i Ringsted Sankt Bendts Kirke. Efter reformationen kendes dog også andre end royale eksempler, f.eks. Herluf Trolles tumba i Herlufsholm Kirke og Holger Rosenkrantz' nichegrav i Uth Kirke (*Danmarks Kirker V. Sorø Amt*, bd. 2: 1149f.; *Danmarks Kirker XVII. Vejle Amt*, bd. 12: 1065-1070), men det lader ikke til, at disse gravformer på noget tidspunkt slog igennem i Danmark.

Langt størstedelen af de bevarede ligsten fra dansk middelalder er fra senmiddelalderen (ca. 1350-1537). Dette gælder også for de biskoppelige ligsten. I alt kendes omtrent 23 biskoppelige ligsten fra tiden mellem 1300 og reformationen (se bilag 1).³ Heraf hører alle med undtagelse af tre til i perioden efter 1350. I denne artikel behandles udvalgte sten som repræsentative for dem alle.

Ligsten som kilde

En senmiddelalderlig ligsten er en vældig informativ kilde til iscenesættelsen af den person, hvis grav stenen dækkede. Det skyldes, at ligsten ofte blev bestilt i god tid inden døden, da transport og udarbejdelse var en længerevarende proces (Löffler 1889: 3f; *Danmarks Kirker XIX. Ribe Amt*, bd. 1: 585). Et konkret eksempel på dette findes i kejser Rudolf

1.s gravmæle, hvis kunstner ifølge en østrigsk kronikør konstant ændrede effigiet i løbet af kejserens levetid, så ansigtets folder var opdaterede ved døden (Panofsky 1964: 52). Selvom portrætlignende figurer ikke synes at være normen herhjemme (Jensen 1951a: 11f), taler dette eksempel sit tydelige sprog om, at ligsten og andre gravminder ofte blev bestilt og fremstillet, inden den pågældende person var død. De mange eksempler på næsten færdige ligsten, hvor kun dødsåret aldrig er blevet indhugget, er også vidnesbyrd herom (Bauch 1976: 10).⁴ Hermed havde den pågældende person indflydelse på stenens udsmykning og indskrift, og han kunne således fremstille sig selv på netop den måde, som han ønskede, at andre skulle se og huske ham. Således kan vi få et indblik i, hvilke dele af biskoppernes magtposition, de selv fandt væsentligst, når de på en relativt begrænset plads som billedfeltet på en ligsten skulle repræsentere sig selv for samtid og eftertid.

I modsætning til i dag, hvor den middelalderlige ligsten ligger ensomt i kirkegulvet eller af bevaringshensyn er rejst op ad kirkens væg, indgik ligstenen i middelalderen som en del af et større billede. Dens placering var nøje udvalgt. For de formående (og dette inkluderede biskopperne) var de mest populære steder kirkens kor samt egne kapeller, og der anes en tendens til, at biskopperne i løbet af middelalderen i stigende grad valgte det private kapel som deres lejersted (se nedenfor). Foruden ligstenen kunne et eller flere gravskjolde være opstillet ved graven. I Danmark er kun bevaret ét gravskjold, nemlig det, der var opsat ved Roskildebispen Niels Skaves grav (†1500), men via beskrivelser ved vi, at der også var opstillet gravvåben ved Niels Jepsen Ulfeldts grav hundrede år tidligere (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 742). Dette er ikke enestående. Der kendes flere eksempler fra royale begravelser (Johannsen 2007: 193), og sammenholdt med de nævnte eksempler fra bispegravene kan det antages at have været normal praksis ved senmiddelalderens højstatusbegravelser generelt. Epitafier kan ligeledes have været en del af opsætningen omkring den senmiddelalderlige bispegrav. Der kendes adskillige middelalderlige epitafier fra udlandet (Bauch 1976: 198-214; Panofsky 1964: 58f; Bogaers 2005: 198-201), men herhjemme er det en mager kildegruppe, og kun ét bispeepitafium er overleveret. Det er Johan Jepsen Ravensbergs epitafium fra 1512, men vi må formode, at der har været flere, og at de er gået tabt, fordi de som biskop Ravensbergs og ulig mange af eksemplerne fra udlandet var udført i træ. F.eks. kendes fra omtaler og beskrivelser epitafiet over Oden-

sebispen Jens Andersen Beldenak (*Danmarks Kirker IX. Odense Amt*, bd. 1: 700, 791f). Af beskrivelser fra dronning Christines og kong Hans' mausoleum i franciskanerklostret i Odense fremgår det, at epitafiet var en væsentlig og yndet del af gravopsætningen ved royale begravelser, idet hele tre epitafier blev opsat her, to for prins Frans alene (Johannsen 2005: 86). Kun det ene er bevaret til i dag og findes nu i Odense Domkirke.

I kirkens kor stod højalteret, kirkens helligste sted. Det var her under messens transsubstantiation, at Guds tilstedevær var stærkest (Bisgaard 1988: 76; Bisgaard 2007: 130), hvilket forklarer de mange begravelser på dette sted. Men Gud var også nærværende i de private kapeller, hvor et alter med tavle, ved hvilket der blev celebreret private messer, normalt var fast inventar. Messer blev ofte indstiftet længe inden døden, da forbønnen heri også kunne have en fremadgribende virkning som frelse for sjælen (Bisgaard 1988: 76ff). I modsætning til de relativt få bevarede ligsten kendes i dag stakkevis af messebreve, der vidner om, at messelæsninger var et udbredt fænomen. Det faktum, at de evige vikarer, der blev ansat til at celebrere private messer, kunne organisere sig i gilder på lige fod med andre faggrupper (Bisgaard 1999b: 102), viser tilmed, at disse stakke kun vidner om en lille del af den omfattende praksis, som messeinstitutionen engang var.

Kalkmalerier udsmykkede væggene i de private kapeller, og de kunne bidrage til iscenesættelsen af kapelstifteren, som det ses i Christian I.s og biskop Oluf Mortensen Badens kapeller ved Roskilde Domkirke (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 3: 1485ff; Kaspersen 2007). Ligstenen skal således i en ideel verden ses i sammenhæng med sine omgivelser: kapellet/koret, alteret, altertavlen, epitafiet, gravvåbnet m.m., ligesom også det auditive element i messens navneoplæsning ideelt bør erindres. Desværre er kun meget få af disse omgivelser bevarede, og vi må derfor i dag nøjes med ligstenene, når vi skal vurdere biskoppernes iscenesættelse og mindekultur. Til trods for, at disse som nævnt kan tolkes som udtryk for biskoppens eget iscenesættelsesønske, må man dog være påpasselig og huske på, at de samtidig må ses i lyset af en lang tradition inden for udsmykning og iscenesættelse i kirkeligt regi. I teorien har udsmykningen været op til den enkelte biskop, men i praksis var han bundet af de normer og rammer, som traditionen havde skabt. Således kan de mange ligheder ligstenene imellem ikke være tilfældige, men må være et resultat af mange decenniers præcedens. Tilsvarende var biskopperne bundet af

billedsprogets rammer, når de skulle træffe beslutning om ligstenens udsmykning. Et givent symbol havde en bestemt betydning i samtiden, og denne betydning styrede beskuerens tolkning af det, han kiggede på. Billedernes symbolik måtte altså tages med i betragtning, når ligstenens motiver skulle vælges.

Repræsentation af embedet

I det følgende vil jeg se nærmere på nogle udvalgte bispeligsten. Analysen falder i to dele med først en behandling af tiden omkring 1300 og derefter tiden

omkring 1400. Til slut gives et udblik til tiden omkring senmiddelalderens slutning.

Ligstenene for Roskildebisperne Jens og Oluf Krag skal udgøre første led i undersøgelsen. Den sidste af de kendte ligsten fra perioden omkring 1300, Aarhusbispens Jens Assersens, fandt senere – formentlig under senmiddelalderens ombygninger af koret – anvendelse som alterbord i Aarhus Domkirke, men var allerede da meget udslidt og uden anden udsmykning end omskriften (*Danmarks Kirker XVI. Århus Amt*, bd. 2: 486, 755).

Jens Krag var biskop i Roskilde 1290-1300. Han

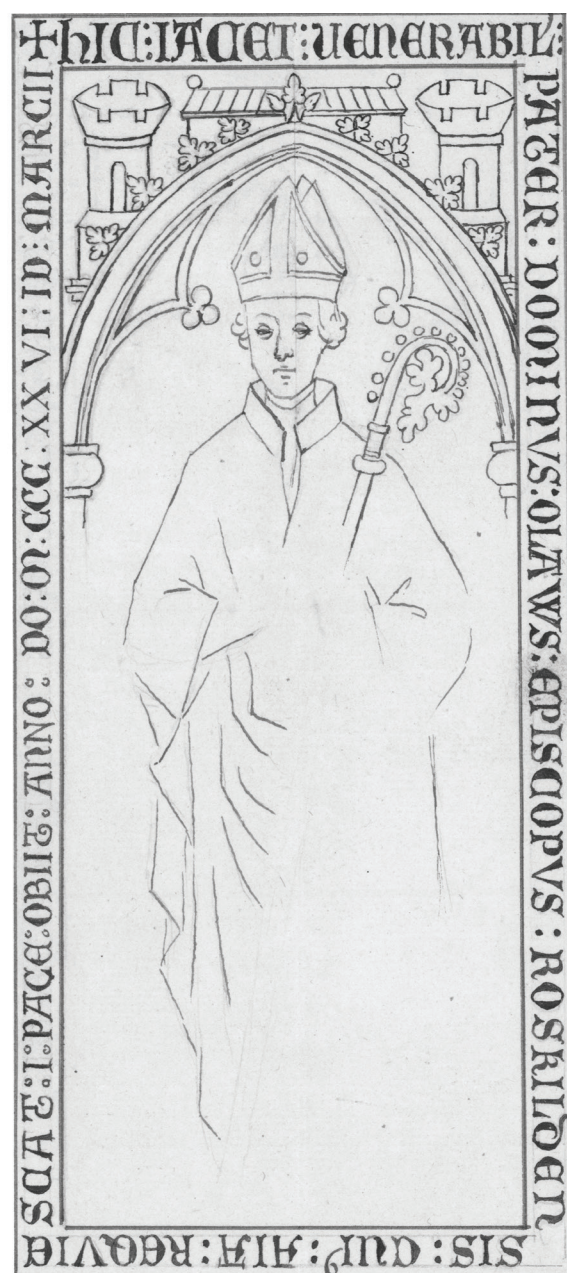

Fig. 1. Biskop Jens Krag (t.v.) blev begravet i Sorø Klosterkirke ulig sin efterfølger Oluf (t.h.), som fandt sit sidste hvilested i et privat kapel i Roskilde Domkirke. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/> samt Danmarks Kirkers billedarkiv. Bishop Jens Krag (left) was buried in Sorø Abbey Church unlike his successor Oluf (right), who was interred in a private chapel in Roskilde Cathedral.

blev begravet i Sorø Klosterkirke, hvor hans sten endnu ligger. Herpå ses stående under en arkade en bispfigur i fuldt ornat med krumstav i den venstre hånd, mens han velsigner med den højre (fig. 1). Omskriften giver på latin oplysninger om navn, embede samt dødsdag for den afdøde (*Danmarks Kirker V. Sorø Amt*, bd. 1: 88). Det samme er tilfældet på biskop Olufs sten (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 816f).⁵

”Her ligger den ærværdige Fader Hr. Oluf Biskop i Roskilde, hvis Sjæl hvile i Fred. Han døde 10. Marts i Herrens Aar 1320.”

Oluf efterfulgte Jens Krag på bispestolen i Roskilde og blev der til sin død i 1320. Han blev begravet i Roskilde Domkirke i et kapel, stiftet af ham selv. Dette blev i 1774 nedrevet, og Olufs ligsten blev ødelagt. Heldigvis var den ti år forinden blevet aftegnet af tegneren Søren Abildgaard, der i årene 1756-77 rejste rundt i riget og aftegnede de danske fortidsminder, herunder et meget stort antal middelalderlige gravmonumenter (Høgsbro 1995: 140, 150ff). Flere af disse er siden gået tabt eller er så slidte, at det nu er svært endsige umuligt at tyde dem. Søren Abildgaards værdi for vor viden om middelalderens ligsten kan således næppe overvurderes. På Olufs sten ses som hos Jens Krag en biskop i fuldt ornat med krumstav i hånden stående under en arkade, men ulig forgængerens sten er herover indhugget en borg- eller bystruktur. Betydningen af denne er tvivlsom og må stå hen i det uvisse. Det kan dog tænkes, at den skal være et symbol på den hellige stad – et motiv, der blandt andet også er fremstillet på det smukke, gyldne alter fra Sahl Kirke i Vestjylland (Johannsen og Smidt 1981: 100ff). Som et sådant himmelborgs-symbol understreger den stenens fromme udtryk.

Udtrykket på de to biskoppers sten er rent gejstligt. Omskriftens embedsbetegnelse og billedfeltets bispfigur henviser begge til bispeværdigheden. Der er ikke tale om individualiserende portrætter, men om idealbilleder. Portrætlignende træk kommer først ind i gravskulpturen og memoriakulturen herhjemme i løbet af 1400-tallet (Jensen 1951a: 11f; *Danmarks Kirker XVI. Århus Amt*, bd. 2: 500), omend de i udlandet kendes allerede i 1200-årene (jf. ovenfor (Panofsky 1964: 52)). Kun navnet i omskriften afslører således, hvilken biskop der ligger begravet under stenen. Navnet er dog ikke en uvæsentlig detalje. I messelæsninger var oplæsning af navnet en meget væsentlig del. Det var den håndgribelige garanti for, at ”messen nåede Gud” i stifters navn (Bisgaard

1988: 77), og at ihukommelsen og frelsen således tilfaldt den rette person. Navnet på ligstenen kan tolkes som en materiel pendant til messens navnsnævnelse. Dog skal det påpeges, at hvor messen primært var henvendt til Gud, havde ligstenen også et jordisk publikum, for hvem det skrevne navn havde en mere funktionel betydning. Otto Gerhard Oexle har argumenteret for, at navnet var en vigtig del af ihukommelsen af den afdøde, idet det var via navnet, at den afdøde blev tilstedeværende. Og netop afdødes tilstedeværelse var det, der gjorde vedkommende til et subjekt for fortsatte sociale relationer og handlinger i det menneskelige samfund (Oexle 1984: 385ff.). På denne baggrund bliver moderne beskrivelser af det middelalderlige samfund som et samfund bestående af både levende og døde anskueliggjort (f.eks. Arnórsdóttir 2004: 84).

Biskop Oluf var meget ihærdig med via messestiftelser og dermed navnsnævnelse at sikre konstant og evig ihukommelse og forbøn for både sig selv og andre. 10 år inden sin død påbegyndte han rækken af stiftelser ved Roskilde Domkirke: 11. juni 1310 oprettede han et kapel, hvori han også udvalgte sit lejersted. Foruden daglige messer til evig ihukommelse og frelse for ham selv, hans forældre samt hans forgængere i embedet skulle der i kapellet også fejres en årtid for bispnen alene med pengeuddelinger til fattige samt til de kannikker, vikarer og skolarer, der overværede årtidens messelæsninger.⁶ Til kapellet skulle knyttes en kapellan samt en skolar, som skulle sikre, at messens bestemmelser blev overholdt (*DRB* 2. rk. 6. bd.: 251). Samme dag udstedte han et brev, hvori der lovedes aflad til lægfolk, der bad i kapellet, og til præster, der afholdt messe deri (*DRB* 2. rk. 6. bd.: 252). Oluf tilskyndede således folk til at gå i forbøn i kapellet med løfte om aflad. Dette kunne han gøre i kraft af sin biskoppelige magt, der gav ham ret til at give op til 40 dages aflad (Bisgaard 1999a: 124). Hans biskoppelige rettigheder kunne således bruges til gavn for ham selv, idet løftet om aflad kunne motivere folk til at besøge hans kapel og dér bede og gå i forbøn for dets stifter. Samtidig tillod denne ordning biskoppen at fremstå som den gode herre og sjælehyrde, der via afladen gav stiftsbørnene let adgang til egen frelse. Den 28. marts 1315 opgraderede han stiftelsen vedrørende det tilknyttede personale. Nu skulle der nemlig også tilknyttes en fast kannik og ”skolarer i så stort antal, som det nu hertil henviste gods kan forsørge”. Disse skulle alle sikre, at messelæsninger fandt sted som bestemt i stiftelsen fem år forinden (*DRB* 2. rk. 7. bd.: 257). Fem år senere og kort inden sin død skænkede han den 20. februar

1320 noget gods til underhold, mad og tøj til de fattige peblinge, der tjente ved domkirken og kapellet ”til bod for min sjæl og for vore forgængere bispene af Roskilde og vore forældres sjæle” (*DRB* 2. rk. 8. bd.: 180).⁷ Dette sikrede, at kapellets tilknyttede skolarer fortsat ville og kunne tjene i kapellet, og således var også denne bestemmelse med til at garantere ihukommelse og fortsat messelæsning for den aldrende biskop. Oluf har måske følt dødens komme, for allerede otte dage senere ser vi ham skænke gods til daglige pengeuddelinger til domkirkens kanniker (*DRB* 2. rk. 8. bd.: 183). Denne donation er ikke umiddelbart knyttet til kapelstiftelsen, men som en velgørende gerning indgik den i høj grad i bispens søgen efter at sikre egen frelse, hvilket også nævnes direkte i donationen:

”Vi beder og bønfaller med Gud de ærværdige brødre i Kristus, vore efterfølgere, som til enhver tid måtte styre Roskilde kirke, at de ikke bryder, ikke omstøder eller ophæver denne vor gave og bestemmelse, der har et så fromt formål, men snarere stadfæster, støtter og fremmer den for sammen med os af den højeste dommer at få del i den hellige opstandelse og det evige liv i evig salighed.”

Overordnet set vidner Olufs mange stiftelser om en biskop, hvis ønske om ihukommelse og frelse var stort. Igen og igen søgte han at sikre sit minde ved flere stiftelser og donationer, der skulle garantere, at flere personer besøgte kapellet, bad i det og afholdt messer i det. Samtidig gav disse stiftelser biskoppen mulighed for at agere som den pligtopfyldende kirkefyrste, der fromt varetog sine undergivnes tarv. Dette kommer til udtryk i stiftelsernes mange uddelinger både til gejstlige underordnede og til det verdslige samfunds fattige. Messestiftelserne var på denne måde med til at forme biskoppens eftermæle.

De middelalderlige kirkegængere i Roskilde kunne, hvis de besøgte den fysiske ramme for ihukommelsen, Olufs kapel, opleve en gennemgribende iscenesættelse af bispen, som de selv via afladsløftet blev inviteret til at være en del af. Fra kapellets alter kunne de dagligt høre biskoppens navn blive læst op i forbindelse med messens bønner. I gulvet lå ligstenen med sit idealbillede af bispen, og det er tænkeligt, at også vægge og måske endda altertavle har fremvist billeder af Oluf eller et skriftbånd med hans navn. Denne iscenesættelse synes næsten udelukkende at have været en repræsentation af embedet. Det eneste, der viser, at biskoppen også tilhørte en verdslig slægt, er kapelstiftelsens indlemmelse

af forældrene i ihukommelsen – selvfølgelig på lige fod med embedets forgængere. Foruden dette er stiftelserne alene en opvisning i biskoppelig magt- og pligtudøvelse – ved afladen og ved den konstante betænkning af domkirkens tjenere og studerende og samfundets svageste.

Slægten indtræder

Rykker vi omtrent hundrede år frem i tid og igen bruger to Roskildebispens ligsten som eksempler, ændrer billedet sig en smule.⁸ Ligstenen over Niels Jepsen Ulfeldt, biskop 1368-95, bestod af en smukt udsmykket messingplade nedsat i sten (fig. 2). Den blev i 1805 solgt til en kobbersmed og senere omsmeltet (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 742). Heldigvis havde Søren Abildgaard aftegnet den forinden. Gravpladen giver som de tidligere ligsten et udpræget gejstligt indtryk. Centralt ses en bispefigur i fuldt ornat foran en bygningslignende struktur, i hvis nicher forskellige hellige figurer er placeret. I pladens hjørner ses de fire evangelistsymboler. Men ind mellem dette embedsmæssige og fromme præg er kommet et nyt element: To våbenskjolde for bispens fædrene slægt, Ulfeldtslægten, bryder omskriften på hver sin side af biskoppen, og som nævnt tidligere ved vi fra skriftlige kilder, at våbenskjoldet også blev ophængt ved hans grav som et gravskjold. Mens bispefiguren og de mange uddelinger til domkirkens tjenere i Olufs gavebreve kan tolkes som en repræsentation af biskoppens gejstlige fællesskaber og tilhørsforhold, må våbenskjoldene være en repræsentation af hans verdslige familiebånd: Slægten har sneget sig ind i sepulkraludsmykningen. Et studie af Per Ingesman har vist, at våbenskjoldet også kommer ind i biskoppernes segludsmykning i løbet af 1300-tallet, og at det her var kommet for at blive (Ingesman 1990).

Peder Jensen Lodehat efterfulgte Niels Jepsen Ulfeldt i embedet som Roskildebisp indtil sin død i 1416. På hans ligsten ses en bispefigur i fuldt ornat med krumstaven i venstre hånd, mens han velsigner med den højre. Bispen står under en arkade, og på begge sider af ham ses i hovedhøjde et skjold, hver med hjelm, hjelmtegn og -klæde. Det højre skjold er det fædrene våbenskjold, Lodehat-våbnet; det venstre bærer Roskilde Domkirkes stiftsmærke. I hjørnerne ses som hos forgængeren de fire evangelistsymboler. Stenen som helhed giver som de foregående et gejstligt indtryk, idet den ornatklædte bispefigur står som central figur. Slægtsvåbnet og stiftsmærket er umiddelbart sidestillede – lige store og placeret over

Fig. 2. Niels Jepsen Ulfeldts ligsten var belagt med en kostbar messingplade. Dette materiale tillod en finere udsmykning end kalksten, som de fleste ligsten var hugget i. Derfor fremstår Ulfeldtbispens ligsten mere overdådig end hans samtidige kollegers. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/>

Niels Jepsen Ulfeldt's gravestone was covered with a layer of brass into which it was possible to carve a more delicate and voluptuous decoration than the ordinary stone slabs.

for hinanden på hver sin side af biskoppen. Alligevel vil jeg argumentere for, at stenen antyder en større verdslighed end den, vi så hos Niels Jepsen Ulfeldt 20 år forinden. Dels har bispefiguren en tydelig drejning mod heraldisk højre, så han skuer mod slægts-

våbnet og har stiftsmærket i ryggen. Hermed nødes betragteren til at vende blikket samme vej. Dels antyder placeringen af slægtsvåbnet til heraldisk højre en forrang, idet de heraldiske regler angav denne plads som den fornemste (Grandjean 1919: 55ff), og dels kan det hævdes, at placeringen af stiftsmærket i et skjold samt tilføjes af hjelm, hjelmtægn og -klæde reflekterer den verdslige verdens brug. Det gælder i særdeleshed for hjelmen, der er lig den verdslige adels rytterhelme (fig. 3).⁹

Hvis man under et besøg i Roskilde Domkirke går en tur rundt i koromgangen, kan man ikke undgå at lægge mærke til Peder Jensen Lodehats store, sorte ligsten. I dag ligger den placeret mellem to andre ligsten, der blegner betragteligt i forhold til deres nabo, men i middelalderen lå den i det kapel, som biskoppen selv havde stiftet. Med et mål på 304x176 cm er denne sten en god del større end normen. (Se mål på andre ligsten i Grinder-Hansen 2010). Bispens nevø, Jens Andersen Lodehat, som efterfulgte onklen i embedet, lod sig begrave under en endnu større sten, der med sine 305x178 cm sandsynligvis var den største i Roskilde Stift (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 752). Det var dyrt at få udarbejdet en ligsten, og prisen må være steget proportionalt med størrelsen, da både en større sten, flere mænd til at fragte den hjem samt et større billedhuggerarbejde var påkrævet. Derfor reflekterer valget af så stor en ligsten både rigdom og magt, og det vidner om en mand, der ønskede at overgå både sine verdslige og sine gejstlige standsfæller.

Omskrifterne på Niels Jepsen Ulfeldts og Peder Jensen Lodehats ligsten giver de samme oplysninger som Olufs og Jens Krags sten: navn, embede og dødsdato. I tilgift får vi dog en nok så interessant oplysning i omskriften hos Lodehat, nemlig at han blev begravet sammen med sine søskende (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 750):

”her ligger den ærværdige Fader og Herre, Hr. Peder, forud Biskop i Roskilde, sammen med sin elskede Broder, Anders Jensen, og sin Søster Cecilie; han døde Herrens Aar 1416 Morgendagen efter S. Lucas Evangelists Dag. Beder for dem”

Begravelse sammen med nære slægtninge var ikke unormalt for lægfolk, og vi ser ofte ægtefolk begravet sammen, i nogle tilfælde med deres børn (Løffler 1889: 3). Men for biskopper var det sjældent. Mig bekendt er dette det eneste hjemlige eksempel. Begravelsen sammen med broderen og søsteren kan betyde flere ting, som ikke nødvendigvis udelukker

hinanden. Det kan sige noget om bispens slægtsforhold og den vægt, han lagde på sin verdslige familie. Det hænger godt sammen med bispefigurens orientering mod slægtsvåbnet. Samtidig kan den fælles begravelse have været med til at legitimere stenens størrelse. Hvis årsagen til den fælles gravlægning derimod havde været pengemangel og dermed behovet for at være flere om betalingen, ville vi givetvis have set, at udsmykningen på stenen også inkluderede broderen og søsteren. Det samme ville have været tilfældet, hvis bestillingen var udgået fra broderens eller søsterens hånd.

Iscenesættelsen på de to ligsten fra tiden omkring 1400 har endnu et udpræget gejstligt udtryk. Til forskel fra hundrede år tidligere er slægten dog rykket med ind i udformningen af mindet og har nu fået en plads i den materielle iscenesættelse af bispen. Samtidig ses en forskel mellem de to bisper, idet Peder Jensen Lodehat lægger mere vægt på repræsentation af slægten og den verdslige forbindelse end sin forgænger. Andrew Martindale har understreget, at heraldikken ligesom indskriften med afdødes navn var elementer, der skulle vise afdødes identitet og således fungere som et aide-mémoire for beskuerens bønner samt sikre, at den afdødes personlige tilstedeværelse kunne føles i kirkerummet (Martindale 1992: 148ff, 168). Det har formentlig været en del af intentionen bag tilføjelsen af våbenskjoldet på denne tids danske biskoppelige ligsten.

Hvis vi medtager enkelte messestiftelser fra denne tid, bekræfter det billedet af en stærkere orientering mod slægten. Niels Jepsen Ulfeldt fremstår i to gavebreve endnu som den fromme og pligtopfyldende herre, der ved uddelinger husker sine gejstlige underordnede og de fattige. Forældrene æres også endnu ved at indlemmes i ihukommelsen og frelsen, men forgængerne i embedet er røget ud (DRB 4. rk. 3. bd.: 460, 4. rk. 4. bd.: 406). Det samme er tilfældet i en stiftelse af Peder Jensen Lodehat, hvori der oprettes et kapel samt indstiftes årtid og daglige messer til frelse for hans egen, hans forældres samt øvrige arvingers sjæle (DRB 4. rk. 10. bd.: 186).

Udblik til tiden omkring 1500 – slægtsbevidstheden øges

De fire behandlede ligsten antyder, at der sker en forskydning i iscenesættelsen i den biskoppelige mindekultur fra det tidlige 1300-tal til tiden omkring 1400. Ser vi kort på forholdene i slutningen af senmiddelalderen, bekræfter det udviklingen. For denne periode

Fig. 3. Bispefiguren på Peder Jensen Lodehats ligsten er måske Danmarks ældste portræt. I hvert fald er figuren med sin kropsdrejning mere livagtig end samtidens øvrige ligstensfigurer. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/>

Perhaps the episcopal figure on Peder Jensen Lodehat's gravestone is the oldest portrait in Denmark. It is indeed livelier than other sepulchral figures from that time.

er kildematerialet væsentligt bedre. Flere ligsten er bevarede fra flere forskellige stifter, og også andre typer kilder findes som supplement, f.eks. det føromtalt gravskjold ved bispen Niels Skaves grav. Billedet i tiden op mod 1500-tallet er dog knap så entydigt som ved de to tidligere nedslag, og den forskel, vi så mellem de to foregående bispers repræsentation af slægten, træder nu for alvor frem. Samlende er, at slægten var kommet for at blive. Våbenskjoldet, der blev præsenteret med Niels Jepsen Ulfeldts ligsten, forekommer hos alle de efterfølgende biskopper.¹⁰ Men mens nogle bibeholder det udprægede gejstlige udtryk, hvor slægten kun er synlig ved et lille vå-

benskjold, øges orienteringen mod slægten og den verdslige verden hos andre. Hos Jens Iversen Lange og Niels Skave samt i Johan Jepsen Ravensbergs epitafium tildeles våbenskjoldet således op mod halvdel af billedfeltet, mens Ivar Munk medtager både sit fædrene og sit mødrene våbenskjold (fig. 4). Hans

fornemme herkomst understreges desuden i omskriften, hvor ordet *nobilis* (ædel, velbyrdig) benyttes flere gange, og hvor også ordet *presul* figurerer. Dette kan betyde biskop eller prælat, men kan også have betydning af fyrste eller patron. Den tilsigtede betydning er umulig at afklare, men det synes plausibelt at

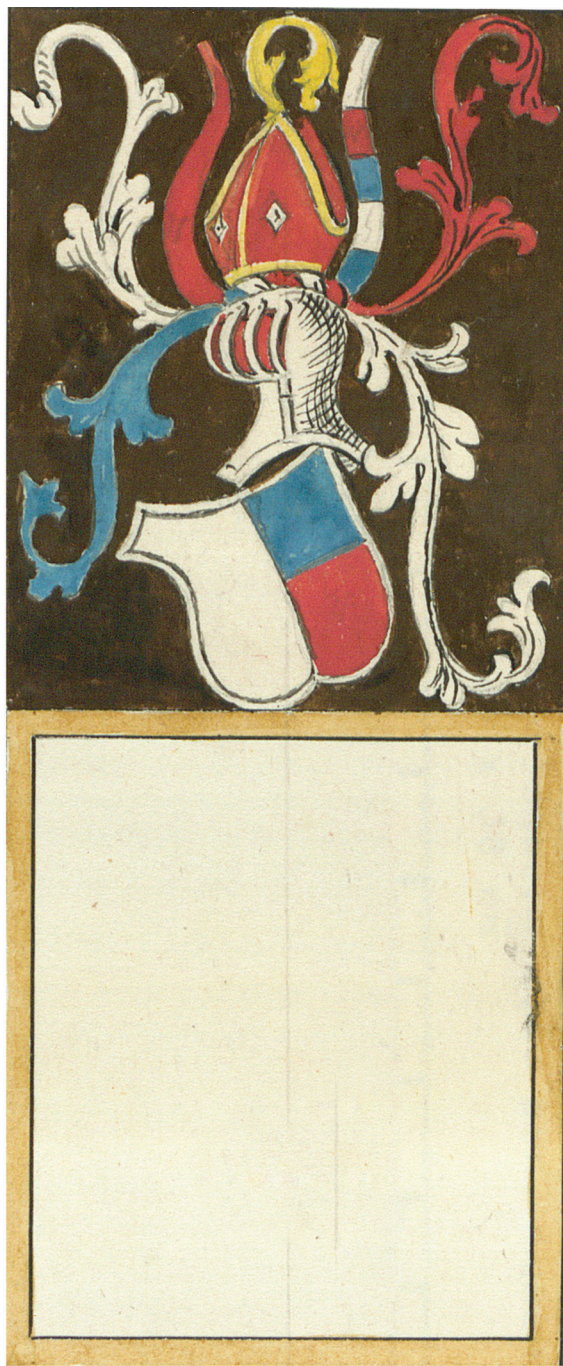

Fig. 4. Epitafiet over Johan Jepsen Ravensberg (t.h.) indeholder en lang tekst, der glorificerer bispens og hans gerninger. Teksten ses dog ikke på Søren Abildgaards aftegning herover. Til venstre ses Ribebispen Ivar Munks ligsten med både hans fædrene og hans mødrene slægtsvåben. Foto: Nationalmuseet, <http://samlinger.natmus.dk/>

The epitaph of bishop Johan Jepsen Ravensberg (right) features a long glorifying inscription of the deeds of the bishop. This, however, is not visual in this drawing by Søren Abildgaard (18th century). To the left is the gravestone of bishop Ivar Munk from Ribe featuring both his paternal and his maternal coat of arms.

antage, at netop tvetydighed var hensigten. Ellers må vi formode, at det traditionelle og utvetydige ordvalg *episcopus* var gjort i stedet. I Johan Jepsen Ravensbergs epitafium finder vi desuden ordlyden *natus equestri ordine*, som betyder født af ridderstand og dermed på tilsvarende måde henviser til den ædle nedstamning. I en stiftelse fra 1495, hvor Niels Skave opretter alter med årtid og daglige messer, hedder det, at ”juspatronatus til forskrevne Alter” skal tilfalde ham selv i hans livstid, hvorefter det skal overgå til hans bror. Herefter skal det gå videre i slægten til broderens sønner, så længe der lever ”nogle af Mandkønnet, som vort fædrene Vaaben fører.” Først når den mandlige linje er uddød, skal alteret overgå til hans efterkommere på bispestolen (*Rep.* 2. rk 4. bd.: 7830). Med patronatsretten til alteret fulgte vedligeholdelsespligten. Slægten får altså hermed en markant plads i opretholdelsen af de indstiftede messer og dermed i sikringen af biskoppens minde. Selvom udviklingen i 1400-tallet gik i retning af en større orientering mod den personlige herkomst, ses slægtsbevidstheden dog sjældent så eksplicit udtalt som i Niels Skaves messebrev.

Den øgende slægtsbevidsthed kan også til en vis grad aflæses i biskoppernes valg af lejersted. Samtlige af 1300-tallets ripensiske biskopper blev således begravet i domkirkens kor, mens de efterfølgende alle blev stedt til hvile sammen med deres slægt i private kapeller (*Danmarks Kirker XIX. Ribe Amt*, bd. 1: 522). For bisperne i Roskilde kan noget lignende iagttages, selvom udviklingen ikke er nær så konsekvent som i Ribe. I Roskilde blev seks af ni biskopper fra Niels Jepsen Ulfeldt og frem til Lage Urnes død i 1529 begravet i egne kapeller (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 4: 742, 750, 820; Etting 1992: 309, 314, 333ff). Hertil blev Niels Skave begravet ved det alter, som han havde stiftet i søndre korsarm, og som hans slægtninge skulle sørge for opretholdelsen af (*Danmarks Kirker III. Københavns Amt*, bd. 3: 1630). Private kapeller var dog ikke noget nyt for Roskildebisperne i senmiddelalderen, og som vi har set i tilfældet med biskop Oluf, kunne biskopper omkring 1300 også vælge deres sidste hvilested i sådanne.

Repræsentation af slægten via f.eks. våbenskjold og indskrift kan ifølge Andrew Martindale pege både tilbage og fremad. Peger den tilbage, udtrykker det et ønske om at opnå prestige via slægtens kronologi (”*authority of succession*”), og peger den fremad, udtrykker det et ønske om ihukommelse gennem slægtens yngre generationer (”*promise of future*”) (Martindale 1992: 160ff, 168). De danske biskoppers

adressering af slægten kan fint passes ind i denne tese, idet brugen af flere og større våbenskjolde samt indskrifternes sprogbrug (*nobilis* og *natus equestri ordine*) tydeligt rækker bagud mod den fornemme byrd, mens Niels Skaves udførlige beskrivelse af, hvem adkomsten til hans alter skulle tilhøre, griber mod de yngre og kommende slægtled.

Afrunding

De mange ligheder mellem de behandlede ligsten viser tydeligt, at der var nogle faste rammer for udsmykningen af gravmonumenter, inden for hvilke biskopperne kunne agere. Disse rammer udvides med tilføjelsen af våbenskjoldet. Inden da var navnet i ligstenens omskrift det eneste element, der identificerede den afdøde som mere end biskop. Våbenskjoldet individualiserede dog ikke på samme måde som det skrevne navn, men det placerede biskoppen i en bestemt slægt og identificerede den enkelte biskop via denne. For den almene kirkegænger, der ikke kunne læse, må våbenskjoldets indføring på ligstenen derfor have været en stor hjælp, men også for bispen selv var det af afgørende betydning, at hans grav nu var lettere for menigheden at finde. Hermed sikredes ihukommelsen og forbønnen helt ned til den illitterære almue, og således blev ligstenen i sandhed et *aide-mémoire*. Våbenskjoldets indtræden muliggjorde en udvikling i iscenesættelsen fra embedet alene til en øget bevidsthed om og orientering imod slægten. Denne udvikling intensiveredes i slutningen af senmiddelalderen, da flere biskopper begyndte at eksperimentere med udsmykningen, så slægten fik en betydelig større plads, end hvad normen ellers var. Endnu vægtede det gejstlige element dog højest, og på de fleste ligsten optog embedsrepræsentationen langt størstedelen af pladsen. Den biskoppelige iscenesættelse i mindekulturen var altså gennem hele perioden 1300-1450 og helt op til reformationen præget af embedet. Det kan tilskrives, at netop bispeembedet var disse mænds mulighed for at skille sig ud fra den øvrige adel. Gejstligheden var jo rigets førstestand, og som sådan var embedsrepræsentationen biskoppernes måde at annoncere deres værdighed over deres verdslige aristokratiske standsfæller.

Navn	Datering	Tjenestested	Kilde ¹²
Jens Krag	1300	Roskilde ¹³	Løffler 1889: fig. 92
Jens Assersen	1306	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 564
Oluf (†)	1320	Roskilde	<i>Danmarks Kirker III. Københavns Amt</i> , bd. 4: 816f, 819
Magnus Nielsen	1390	Lund	Græbe 1975: 64
Niels Jepsen Ulfeldt (†)	1395	Roskilde	Løffler 1885: tavle 4
Jakob Gertsen Ulfstand	1410	Lund	Græbe 1975: 64
Peder Jensen Lodehat	1416	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 11
Bo Mogensen Lang	1424	Aarhus	<i>Danmarks Kirker XVI. Aarhus Amt</i> , bd. 2: 756
Jens Andersen Lodehat	1431	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 13
Hans Laxmand	1443	Lund	Græbe 1975: 64
Jacob Friis	Før 1470	Børglum	Grinder-Hansen 2010: nr. 406
Tuve Nielsen Juel	1472	Lund	Græbe 1975: 64
Jens Iversen Lange	1482	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 563
Oluf Mortensen Baden	1485	Roskilde	<i>Danmarks Kirker III. Københavns Amt</i> , bd. 4: 755.
Jens Brostrup	1497	Lund	Løffler 1889: fig. 118
Niels Skave	o. 1500	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 22
Niels Clausen Skade	o. 1500	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 553
Niels Glob	o. 1500	Viborg	Grinder-Hansen 2010: nr. 463
Ejler Madsen Bølle	o. 1500	Aarhus	Grinder-Hansen 2010: nr. 561
Johan Jepsen Ravensberg	1512	Roskilde	Grinder-Hansen 2010: nr. 23
Birger Gunnersen	1519	Lund	Chr. A. Jensen 1951b: 15
Ivar Munk	1530	Ribe	Grinder-Hansen 2010: nr. 640
Niels Styggesen Rosenkrantz	1533	Børglum	Grinder-Hansen 2010: nr. 407

Bilag 1: Kendte biskoppelige ligsten i Danmark 1300-1537.¹¹

(†) angiver, at de er gået tabt og blot kendes i aftegnning.

Summary

Remembrance Between Office and Ancestry – The Self-fashioning and Memory Culture of Late Medieval Bishops

As members of both the aristocratic and the clerical ranks of society, medieval bishops occupied posts belonging to both the ecclesiastical and the temporal world. This makes it interesting to examine their ways of portraying and representing themselves to the public. In this article, such an examination is performed by looking at bishops' gravestones.

On a gravestone, the last memory of the bishop was exposed. This was explicitly important in regard to the medieval thoughts on sin, absolution, and purgatory. A public showcase of your memory could make people remember you and, by prayers, intercede with God and the saints on your behalf. A gravestone holding at least the name of the deceased was therefore an important part

of late medieval memory culture. Considering the many different positions that the bishop held during his life, it becomes evident that the design of this memory was important, too. The bishop must be portrayed in the correct way. But what was the correct way? A representation of his worldly connections or his episcopal position? It is in this light that it becomes interesting to examine how the bishops used their last memory to place themselves in the field between ancestry and office.

Very few gravestones from late medieval bishops have been preserved. The author knows of only 23, but one or two more might exist. In this article, a handful of these serve as examples starting with two gravestones from around 1300. On the gravestones of the Bishops Oluf and Jens from Roskilde, we see a figure of a bishop fully equipped standing under an arcade holding his episcopal staff with one hand, blessing his audience with the other (fig. 1). Apart from the engravings that hold information of name, office, and date of death, these fi-

figures are the only adornments on the two gravestones. Nothing alludes to the bishops' worldly status and the only element that identifies the deceased as more than bishops are the written names in the engravings. The pious expression on the two gravestones is supported by a series of donation letters from Bishop Oluf. In these, the bishop pays for masses to be said for his own, his parents' and his predecessors' souls. At the same time, he takes care of the welfare of his clerical subordinates and the worldly poor by also paying for the distribution of money, food, and clothes amongst these individuals. In this way, the bishop can take care of his own salvation and represent himself as a conscientious bishop at the same time.

One hundred years later, we see the same elements on the gravestones of two other bishops from Roskilde: Niels Jepsen Ulfeldt and Peder Jensen Lodehat (figs. 2-3). A central figure of the bishop as well as the engraving giving his name, office, and date of death is still present, but now we also find the two bishops' coats of arms, representing their ancestry. Moreover, we see a greater difference between these gravestones than the earlier ones. Apart from two small coats of arms, Niels Jepsen Ulfeldt's stone is almost identical to those of Oluf and Jens, but Peder Jensen Lodehat's has more variations. His stone also features a coat of arms representing Roskilde diocese. This is topped with a rider's helmet, suggesting inspiration from worldly society. From the engraving on Peder's stone, we learn that he was buried with his brother and sister, again suggesting orientation towards ancestry and the worldly realm. Looking briefly on the donation letters from this period, we learn that they are much like the ones from around 1300, but one difference is conspicuous: payment for the salvation of predecessors is no longer present. Payment for the salvation of the bishops' parents along with that of other family members' is still present, though. All in all, the expression of the gravestones from this period is still predominantly ecclesiastical. The clerical office is being represented on top of all other aspects of the episcopal life, but small elements that adhere to the worldly family and society have made their entrance.

Taking a brief look at the time around 1500, it seems that this ancestral orientation was there to stay. From Niels Jepsen Ulfeldt's gravestone onwards, every gravestone features the bishops' ancestral coat of arms. Further, the nascent diversity amongst the gravestones that we saw in the earlier period is confirmed when looking at material from around 1500. Some bishops keep representing their worldly family only through small coats of arms as Niels Jepsen Ulfeldt while others allow the secular touch to stand out more prominently. This

is the case with the gravestones of Bishops Jens Iversen Lange and Ivar Munk as well as with the epitaph of Bishop Johan Jepsen Ravensberg (fig. 4). In these, the coat of arms takes up almost half the space, leaving the impression of the gravestone/epitaph being more secular than anything seen in the earlier periods. This secularization is also evident in the choice of words in the engraving and we now see the word 'noble' being used, alluding to the bishops' descent. Similarly, donation letters from Bishop Niels Skave show that family relations played an even larger part for some. In one letter, he establishes an altar where eternal masses are to be said for him and his parents. When alive, the bishop himself would have *jus patronatus* to the said altar, but after his death, this right and obligation were to pass to his brother, and after him his sons and their sons until the lineage were extinct. Only then should the altar be given to his successors in office.

Furthermore, the burial places of the bishops could hint at an incipient secularization from 1400 onwards. Taking episcopal burials in Ribe and Roskilde as examples, we see that in Ribe every bishop after 1400 was buried in a private chapel amongst his family while fourteenth-century bishops were interred in the chancel of the cathedral church. For the bishops of Roskilde, we get the same results, only not as consistently as in Ribe. Here two out of nine bishops after 1400 were buried in the nave or chancel of the church instead of in private chapels and Bishop Oluf, mentioned above, was buried in a private chapel demonstrating that fourteenth-century bishops could also find their last resting place within private settings.

The many similarities between the gravestones indicate that there must have been a well-established framework for the making and adorning of sepulchral monuments within which the bishops could act. With the addition of the coat of arms, this framework was extended and this enabled a development in the ways the bishops represented themselves: from representation of the episcopal office alone towards a more secular expression reflecting the bishops' aristocratic descent. Even though this development seems to intensify in relation to some bishops towards the end of the Late Middle Ages, the ecclesiastical imprint is still common. The representation of the office marks the episcopal self-fashioning throughout the entire Late Middle Ages. The reason for this might be that the office was the one thing that set bishops apart from their worldly aristocratic counterparts. Wishing to show off this distinctive honour seems very natural.

Litteraturliste

- Andersen, N.K. 1959: *Den danske kirkes historie*, bd. 2. Senmiddelalderen 1241-1448. København.
- Arnórsdóttir, A.S. 2004: Dødslejet, sjælemesser og donationskultur i middelalderen. I: Y.M. Werner (red.): *Döden som katharsis. Nordiska perspektiv på dödens kultur- och mentalitetshistoria*. Stockholm, s. 65-88.
- Bauch, K. 1976: *Das mittelalterliche Grabbild*. Berlin.
- Bendixen, K. 1976: *Danmarks mønt*. København.
- Bendtsen, T.D. 2014: *De gejstlige fyrster. Danske biskopers selvscenearbejde i senmiddelalderen*. Upubliceret speciale. Odense.
- Bisgaard, L. 1988: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke- og leve-måde i dansk senmiddelalder*. Aarhus.
- Bisgaard, L. 1999a: Det religiøse liv. I: P. Ingesman m.fl. (red.): *Middelalderens Danmark*. København, s. 118-135.
- Bisgaard, L. 1999b: Senmiddelalderlige gildealtre i Danmark. I: L. Bisgaard, T. Nyberg & L. Søndergaard (red.): *Billeder i middelalderen. Kalkmalerier og altartavler*. Odense, s. 95-120.
- Bisgaard, L. 2007: Det religiøse kongefællesskab 1400-1600. *Den jyske historiker. På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde* Nr. 116, s. 120-140.
- Bisgaard, L. 2008: Kirken og pesten i senmiddelalderen. Pestepidemiene 1360-1500 og gavegivning til kirken. *Personhistorisk Tidsskrift* 2008:2, s. 172-193.
- Bogaers, L.C. J.J. 2005: Commemoration in a Utrecht Collegiate Church: Burial and Memorial Culture in St. Peter's (1054-1784). I: T. van Bueren (red.): *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*. Turnhout, s. 191-220.
- Christensen, A.E. 1945: *Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk Statsopfattelse indtil Unionstiden*. København.
- Cohn Jr., S.K. 1992: *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy*. London.
- Cohn Jr., S.K. 2005: Triumph over Plague: Culture and Memory after the Black Death. I: T. van Bueren (red.): *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*. Turnhout, s. 35-54.
- Danmarks Kirker 1933-*. Nationalmuseet (udg.) København.
- DRB: *Danmark Riges Breve 1938-*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). København. (4.rk. 8-12 <http://diplomatarium.dk/drdb/>)
- Etting, V. 1992: Tiderne skifter 1400-1536. I: F. Birkebæk m.fl. (red.): *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*. Roskilde, s. 301-344.
- Grandjean, P.B. 1919: *Dansk heraldik*. København.
- Grinder-Hansen, P. 2010: *Søren Abildgaard: (1718-1791): Fortiden på tegnebrættet*. København.
- Græbe, E. 1975: *Lunds Domkirke*. Lund.
- Heiberg, S. 2016: *Nye horisonter. Europas kulturhistorie i renæssancen*. København.
- Høgsbro, K.-E. 1995: En arkivtegnemester på rejse. Arkivtegnemester Søren Abildgaard. *Fund og Forskning* Bd. 34, s. 139-158.
- Ingesman, P. 1990: Middelalderens danske bispesegl og deres heraldik. I: J.V. Jensen m.fl. (red.): *Slægter, skjolde, steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*. Odense, s. 101-126.
- Jensen, C.A. 1951a: *Danske adelige Gravsten. Fra Sengotikkens og Renæssancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere*, bd. 1 Tiden 1470-1570. København.
- Jensen, C.A. 1951b: *Danske adelige Gravsten. Fra Sengotikkens og Renæssancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere*, bd. 3 Planchebind. København.
- Jensen, K.V. m.fl. 1999: *Hellere fanden selv end Erik på tronen. Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302*. Odense.
- Johannsen, B.B. 2005: Genealogical Representation in Gendered Perspective: on a Lost Royal Mausoleum from Early Sixteenth-Century Denmark. I: T. van Bueren & A. van Leerdam (red.): *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*. Turnhout, s. 79-105.
- Johannsen, B.B. 2007: Køn, magt og minde. Omkring den rituelle og monumentale iscenesættelse af senmiddelalderens dronningebegravelser. I: A.S. Arnórsdóttir, P. Ingesman & B. Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus, s. 177-218.
- Johannsen, H. og C.M. Smidt 1981: *Danmarks arkitektur 6, Kirkens huse*. København.
- Kaspersen, S. 2007: De hellige tre kongers kapel ved Roskilde domkirke. I: A.S. Arnórsdóttir, P. Ingesman & B. Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus, s. 219-270.
- Knudsen, A.L. 2012: Nye perspektiver på de danske kongers pantsætningspolitik indtil 1439. I: S.

- Bagge m.fl. (red.): *Statsutvikling i Skandinavia i middelalderen*. Oslo, s. 280-302.
- KLNM: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 1956-78*. Allan Karker (red.). København.
- Lindhardt, P.G. 1968: *Nederlagets Mænd. Det katolske bispevældes sidste dage i Danmark*. København.
- Løffler, J.B. 1885: *Gravstenene i Roskilde Kjøbstad*. København.
- Løffler, J. B. 1889: *Danske Gravstene fra Middelalderen*. København.
- Martindale, A. 1992: Patrons and Minders: the Intrusion of the Secular into Sacred Spaces in the Late Middle Ages. I: D. Wood (red.): *The Church and the Arts*. Oxford, s. 143-178.
- Oexle, O.G. 1976: Memoria und Memorialüberlieferung im früheren Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 10, s. 70-95.
- Oexle, O.G. 1984: Memoria und Memorialbild. I: K. Schmid & J. Wollasch (red.): *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*. München.
- Panofsky, E. 1964: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. London
- Rep.: *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte 1894-1912, 1928-39*. W. Christensen m.fl. (udg.), København.
- Ribe Bispekrønike 1933. E. Jørgensen (udg.). København.
- Skyum-Nielsen, N. 1971: *Kvinde og slave*. København.
- Viborgbispen Gunners levned 1892. H. Olrik (oversætter). København.
- tal, som også kan inkludere fragmenter, vil antageligt kunne opnås ved nøje gennemgang af *Danmarks Kirker*.
- ⁴ Dette kender vi også flere eksempler på fra Danmark, f.eks. ligstenene over Herluf Skave (Grinder-Hansen 2010: nr. 138) og Predbjørn Podebusk (Grinder-Hansen 2010: nr. 306).
- ⁵ Slår man op under nr. 19-20 i Poul Grinder-Hansens store værk fra 2010 over Søren Abildgaards tegninger, vil man se, at denne ligsten er tilskrevet Oluf Mortensen Baden († 1486). Dette er en fejl, som skyldes en fejlregistrering af Søren Abildgaards tegninger hos Nationalmuseet (Se <http://samlinger.natmus.dk/DMR/20117>). At stenen lå over 1300-tallets biskop Oluf er tydeligt at se i stenens omskrift, hvor det er angivet, at bispem døde i 1320. Registreringen af tegningerne fandt sted i 1950'erne, men inden da var Danmarks Kirker over Roskilde Domkirke, blevet udgivet i 1951. Heri er stenen tilskrevet den rigtige biskop. Det samme er tilfældet hos Domkirkemuseet i Roskilde. Denne fejl i Nationalmuseets registrering opdagede Poul Grinder-Hansen beklagevis ikke, hvorfor fejlen altså også har indsneget sig i hans ellers flotte udgivelse. Søren Abildgaard tegnede aldrig Oluf Mortensen Badens sten (eller også er tegningen gået tabt).
- ⁶ Årtiden var en særligt storslået og dyr form for messestiftelse, se f.eks. Bisgaard 1988 s. 95f herom.
- ⁷ I den latinske tekst i *Diplomatarium Danicum* benyttes scolares om de skoledrenge, der blev tilgodeset i donationen.
- ⁸ Niels Jepsen Ulfeldts og Peder Jensen Lodehats ligsten skal behandles her. Ligstenen fra 1431 over Jens Andersen Lodehat, som efterfulgte sin farbror i embedet, findes også endnu, men allerede på Søren Abildgaards tid var billedfeltet så udvisket, at kun bispehat og krumstav kunne tydes.
- ⁹ Se f.eks. ligstenen over Verner Parsberg (Grinder-Hansen 2010: nr. 79) og Thorbern Jensen Sparre (Grinder-Hansen 2010: nr. 108).
- ¹⁰ Den udslidte sten over Jens Andersen Lodehat er dog tvivlsom i forhold til forekomsten af våbenskjold, da det meste af udsmykningen er utydelig.
- ¹¹ Listen er ikke komplet, men medtager de ligsten, jeg på nuværende tidspunkt kender til og omfatter rimeligvis de fleste af de bevarede (eller i aftegning kendte) bispeligsten i Danmark. Herudover kendes en hel del afskrifter af nu tabte ligstens omskrifter samt i enkelte tilfælde beskrivelser af ligstens udsmykning. Stenene er fundet primært ved hjælp af Søren Abildgaards tegninger, J. B. Løfflers værker samt *Danmarks kirker*. Se i øvrigt note 4. De fleste sten findes aftegnet/fotograferet i flere kilder. Her er angivet Poul Grinder-Hansens publikation af Søren Abildgaards tegninger i de tilfælde, hvor stenen er medtaget heri (Grinder-Hansen 2010).
- ¹² Alle kilder er moderne værker, hvori afbildninger og/eller beskrivelser af de respektive sten kan findes. Afbildningerne stammer bl.a. fra fotos og antikvariske tegninger fra 1700-tallet (af hhv. Søren Abildgaard, Andreas Thornborg og C. G. G. Hilffeling).
- ¹³ Som det ses er ligsten over Roskildebispen bevaret i langt højere grad end bispeligsten fra resten af riget. Det skyldes antageligt Roskilde domkirkes status som kongelig begravelseskirke.

Noter

- ¹ Flere dele af denne artikel er skrevet med udgangspunkt i mit speciale på Institut for Historie, SDU fra 2014 (Bendtsen 2014).
- ² Her kan nævnes domkirken i Ribe, hvoraf store dele måtte genopbygges, efter at tårnet var styrtet ned i 1283 (*Danmarks Kirker* XIX. Ribe Amt, bd. 1: 66).
- ³ Dette tal er ikke udtømmende. Det er baseret på tegninger af Søren Abildgaard fra 1700-tallet (Udgivet i Grinder-Hansen 2010) og J. B. Løfflers og Chr. A. Jensens undersøgelser samt *Danmarks Kirker*. Stenene over biskop Svend af Aarhus (†1191) og ærkebiskop Absalon er ikke taget med, da disse begge er udført flere århundreder efter biskoppernes død. Et mere fuldstændigt